

EFSUNLU TEOLOJİK YAŞANTIDAN POZİTİVİST DÜNYAYA TÜRK TOPLUMU: TANPINAR'IN KURMACA ESERLERİ ÜZERİNE BİR ÇÖZÜMLEME

THE TURKISH SOCIETY FROM ENCHANTED THEOLOGICAL LIFE TO A POSITIVIST WORLD: AN ANALYSIS OF TANPINAR'S FICTIONS

Belgin TARHAN

Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi,
Söke İşletme Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü,
belgin.buyukbuga@adu.edu.tr

Makale Bilgisi

Türü: Araştırma makalesi
Gönderildiği tarih: 1 Temmuz 2022
Kabul edildiği tarih: 28 Ocak 2023
Yayınlanma tarihi: 20 Haziran 2023

Article Info

Type: Research article
Date submitted: 1 July 2022
Date accepted: 28 January 2023
Date published: 20 June 2023

Anahtar Sözcükler

Ahmet Hamdi Tanpınar;
Modernleşme; Medeniyet Değişirme
Krizi; Pozitivizm; Üç Hal Yasası

Keywords

Ahmet Hamdi Tanpınar;
Modernization; Crisis of Civilization
Change; Positivism; Change Law of
Three Stages

DOI

10.33171/dtcjournal.2023.63.1.11

Öz

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın metinlerinde öne çıkan temalardan biri, kendi ifadesiyle, "medeniyet değiştirme krizi"dir. İlk bakışta Doğu-Batı, gelenek-modernlik gerilimi gibi görünen tartışma, Tanpınar'ın Osmanlı'dan Türkiye'ye toplumun geçirdiği zihinsel/bilişsel süreci anlama ve anlamlandırma uğraşının uzantısı sayılabilir. Tanpınar, uzun kurmacalarının tümünde hayal, rüya, masal gibi efsunlu bir dünyadan huzursuz uyanışa, devamında gerçekliğin bastırıldığı yaşantıya doğru yol alır. Yazarın anlatılarında zaman zaman iç içe geçen üç ayrı hayat/dünya, Auguste Comte'un Batı toplumlarının dönüşümünü açıklarken başvurduğu Üç Hal Yasası'nın kavram setine yakındır. Comtecu Üç Hal Yasası'na göre, zihinsel/bilişsel olarak Batı toplumları bugünkü hâline teolojik bir dünyadan metafiziğe ve son olarak da pozitif (olgucu) düzeye ulaşarak varmıştır. Comte gibi determinist ve ilerlemeci bir perspektife sahip olmayan hatta aksi istikamette bir "hayat adamı" olan Tanpınar, pozitivist felsefenin tesiri altında değildir. Yine de Comte'un dâhil olduğu Aydınlanma felsefesi ile kendisini de ait hissettiği Batı medeniyeti çatısı altından dünyaya bakmaktadır. Bu çalışmada, Tanpınar anlatılarında teolojik, metafizik ve pozitivist dünyanın Osmanlı'dan Türkiye'ye toplumsal ve siyasal kültüre izdüşümünü aramaktadır. Bu bağlamda "Acıbadem'deki Köşk" hikâyesi, Mahur Beste, Sahnenin Dışındakiler ve Huzur'dan oluşan nehir roman serisine Saatleri Ayarlama Enstitüsü (SAE) ile tamamlanamamış Aydaki Kadın da eklenerek, tüm uzun kurmacalarını kapsayan bir inceleme sunulmaktadır.

Abstract

One of the prominent themes in Ahmet Hamdi Tanpınar's texts is, in his own words, the "crisis of civilization change". The debate that at first glance seems like the East-West and tradition-modernity tension, can be considered as an extension of Tanpınar's understanding and interpretation of mental/cognitive process the society underwent from the Ottoman to the Republican Period. In all of his long fictions, he moves forward an enchanted world such as imaginations, dreams and fairy tales to a restless awakening, and then to a life suppressed breality. The three separate lives/worlds that intertwine from time to time in Tanpınar's narratives, is close to the concept set of the Law of Three Stages that Auguste Comte uses when explaining the transformation of Western societies. According to the Law of Three Stages by Comte, Western societies have reached their present mental/cognitive state from a theological world to metaphysics and finally to a positive (positivistic) level. Tanpınar, who does not have a determinist and progressive perspective like Comte and who on the contrary is more of a "man of life", is not under the influence of positivist philosophy. Nevertheless, with the Enlightenment philosophy that Comte belongs to, he looks at the world under the roof of Western civilization, to which he also feels he belongs. This study investigates the projection of the theological, metaphysical and positivist world in the social and political culture from the Ottoman to the Turkish Republican Period in Tanpınar's narratives. In this regard, a review including short story "Acıbadem'deki Köşk", covering all long fictions Mahur Beste, Sahnenin Dışındakiler, Huzur, Saatleri Ayarlama Enstitüsü (SAE), and the unfinished novel Aydaki Kadın is presented.

Giriş

Hikâye, şiir ve romanlarının yanı sıra deneme ve makaleleriyle Ahmet Hamdi Tanpınar -uzun bir süredir- edebiyat çalışmalarının görüş alanındadır. Yazarın Türk edebiyatının klasikleri arasına giren hikâye ve romanları ise kültür çalışmaları, sosyoloji ve siyaset bilimi gibi disiplinlerin keşfine açıktır. Edebiyat dışı kalan sınırlı sayıdaki çalışmada Tanpınar'ın fikirleri, Doğu-Batı ve/veya gelenek-modern ikiliği içine hapsedilerek yorumlanmaktadır. Daha geniş bir perspektifle okunduğu vakit Tanpınar'ın, Batı'daki çağdaş entelektüeller gibi, toplumların geçirmekte olduğu değişimi anlamaya ve anlatmaya çalıştığı fark edilebilir.

Tanpınar'ın kurmaca eserlerine yönelen bu inceleme yaşadığımız çağın, toplumsal ve siyasal vaziyetin arkasında yatan koşulları belirginleştirmeye çalışmaktadır. Medeni toplumlar, karşı karşıya kaldıkları tüm olumsuzluklara rağmen, büyük ölçüde özgürlükle eşit yurttaşlığın uzlaştırıldığı sınırlı devlet ile demokratik rejim üzerinde mutabakat sağlamış gözükmektedir. Bireysel ve toplumsal hakları reddeden, açık topluma itiraz eden, anayasal ve parlamenter demokratik sistemi gözden çıkaran lider ile ülke sayısı -en azından- söylemde çok azdır. Yine de toplumsal, ekonomik ve siyasal düzeniyle pek çok toplum yokluk ve esaret altında yaşamaya devam etmektedir. Sözelimi işçisi, memuru, bürokrati, aydını ve egemenleriyle toplumun çoğunluğu, ekseriyetle özgürlük yerine hayatta kalmayı, iktidarı sınırlandırmak yerine ona ulaşmayı tercih etmektedir. Türkiye'de toplum, 1876'dan beri anayasa ve parlamento geçmişi olmasına rağmen toplumsal ve siyasal sorunlarını bir araya gelerek, konuşarak, tartışarak çözüm bulmak yerine içinde yer almadığı mecralardan yönetilmeyi, kurtarıcı aramayı, hatta darbelerden medet ummayı sürdürmektedir. Soru(n)ları uzatmak mümkündür. Özgürlüğü otoriteye tercih etmenin, eşit, açık ve şeffaf bir toplum yerine hiyerarşik ve vesayetçi bir düzeni tesis etmenin sosyolojik nedenlerini kazımaya çalışmak gerekmektedir. Böyle bir sorguyu başlatabilmek için gerekli olan şey, bireysel manada olduğu gibi toplumsal/kültürel olarak da "içe/kendimize bakmak"tır. Bu ifade, Tanpınar'a aittir (2000, s. 93).

Türkiye'nin toplumsal/siyasal psikanalizine girişen yani bilinçaltını irdelemeyi deneyen psikiyatr Teber, kitabının başlangıç sayfalarında, resmî tarih yazınından ziyade roman gibi sanat yapıtlarına daha çok güvenebileceğimizi vurgular (2014, s. 26). Zira başta roman olmak üzere sanat yapıtları, verili ideolojiyi içselleştirmek zorunda kalmış yaratıcısının dünyasını kimi zaman metafizik, metaforik ve alegorik dolaylımlar üzerinden çok daha derinlemesine anlatmaktadır. Tanpınar'ın metinleri,

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Refik Halit Karay ya da Kemal Tahir'in eserleri gibi, sosyolojik bir çözümleme yapabilmek için biçilmiş kaftan gibi durmaktadır. Bir kere Tanpınar ve çağdaşları (1890/1900 doğumlular), çok milletli Osmanlı tebaası içinde doğduktan sonra, kurulan ulus devletin yani Cumhuriyet rejiminin yurttaşı olmuşlardır. Bugünden bakarak keskin geçişlerle ayrıştırdığımız tarihsel kırılma noktaları, dönemin tanıkları için kopukluk değil süreklilik içermektedir. Siyasal açıdan radikal değişimler olsa da dönemin aydınları eski rejime de yeni Cumhuriyete de bütünlüklü bir şekilde bakabilme, her iki siyasal formu mukayese ederek değerlendirebilme imkânına sahiptirler. Bu bağlamda çok milletli imparatorlukla ulus devlet, Osmanlılıkla Türklük, geçmiş ile modernliğe ait kanaat ve fikirler, yazarların metnine siner. Öyle ki, hikâyeye ya da romanların içine sosyoloji sızar.

Tanpınar gerek denemelerinde gerekse kurmaca metinlerinde “medeniyet değiştirme” kavramından söz eder. Osmanlı Devleti'nin Batı'yla karşılaşmasından doğan gerilimi ifade eden bu kavram, büyük ölçüde buhran ve hastalık gibi olumsuz sıfatlara sahiptir. Zira Tanpınar'a göre medeniyet, bir yandan maziden gelen bir kültür birikimi öte yandan insanı yapan manevi kıymetler manzumesidir (2005a, s. 102). Şüphesiz Tanpınar, değer ve kurumların hayatın akışı içinde daimi bir değişime tabi olduğu fikrindedir. Oysa bizdeki değişim, “medeniyet değiştirilmesi”dir. Değişim toplumun iç dinamiğiyle ve evrimsel bir süreçle gerçekleşmediğinde sorunludur. Batı toplumunun dönüşümüne neden olan içsel nedenler, Osmanlı Türk toplumu için söz konusu değildir. Batı'dakinden farklı olarak değişim talebi içeriden değil dışarıdan yani reaya/halktan değil bürokrasiden/devletten gelir. Diğer bir ifadeyle uyanış kendiliğinden gerçekleşmemiş, toplum 'uyandırılmış'tır. Tanpınar'ın kurmaca anlatılarına yansıyan bu keskin dönüşümler, Comte'un Batı toplumlarının ve biliminin gelişimi için başvurduğu üç kategoriyle yakınlık içindedir. Tanpınar, Comtecu ilerleme yasasını benimsememekle birlikte, toplumların inanç ve zihin dünyalarını izlemekte, değişimi takip etmektedir. Klasik Osmanlı kültür ve medeniyeti, kendi ekseninde hareket ettiği düşsel dünyadan dış münasebetler ile askeri nedenlerle uyandırılmıştır. Tanpınar'ın gözünden gerçeküstü tahayyülle dolu teolojik dünyanın sonuna gelinmiştir. Bu evre, arayışın başlangıcı ya da metafizik uyanış olarak adlandırılabilir. 1908 Devrimi de I. ve II. Dünya Savaşları da bir tür uyandırılmadır. Tanpınar, medeniyet değiştirme hastalığının komplikasyonlarından dem vururken dahi istikametin yönünden şüphe etmez. Zamanın gerisinde kalan toplumlar için

değişimin elzem olduğu görüşüne yakındır. Tanpınar'ın biraz da öfkeyle yüz yüze geldiği gerçek, yerleşik değer, kültür ile birikimin zamanının gerekliliklerini karşılayamamasıdır. Yine de medeniyet değiştirme bireysel ve toplumsal yaşama yön veren değerler dünyasını alt üst eder. 1923'te kurulan Cumhuriyet'le medeniyet değiştirme tercihi bir kez daha köklü bir şekilde teyit edilmiştir. Tanpınar geçmişi göz ardı eden Batılılaşma ideali ile onun yüzeyde kalan modernleşme çabasını pozitivist zihnin tezahürü olarak görür. Bilhassa 1950'den sonraki eserlerinde, Cumhuriyet'in pozitivist zihniyetinin yarattığı sorunları, ironiyle ele aldığı eserler verir.

Sosyolojik bir çözümleme sunmayı amaçlayan bu çalışma, Osmanlı'dan günümüze Türk toplumunun zihinsel/bilişsel değişimini kurmaca eserleriyle ortaya koyan Tanpınar anlatılarını incelemektedir. Tanpınar'ın gözünden Türkiye'de toplumun medeniyet değiştirme eşikleri tıkanma, sona erme, buhran ve topyekûn yenilik gibi ifadelerle anılır. İlk romanı *Mahur Beste*'den başlayarak tüm uzun kurmacaları teolojik dünyadan uyanışla başlar, gerçekliğin bastırıldığı yeni bir yaşantıya doğru ilerler. Bir bütün olarak ele alındığında anlatılarında, modern bir dünya kavrayışının hâkim olduğu görülebilir. Bu ekseninde Tanpınar'ın kurmaca dünyasına yön veren sosyolojik paradigma Auguste Comte'un Batı toplumlarının bilişsel dönüşümünü açıklarken kullandığı *Üç Hal Yasası*'yla yakınlık içindedir. Comte'dan farklı olarak Tanpınar, içine doğduğu toplumun bilişsel yolculuğunu edebî kurmaca içine yerleştirir. Tanpınar anlatılarında zihinsel/bilişsel dönüşüm momentleri olarak teolojik, metafizik ve pozitivist uğraklarıyla Türk toplumu vardır. Her bir uğrak geniş perspektifte geçmiş, yaşanan çağ ve gelecek hakkında yeniden düşünmenin birer aracıdır.

Tanpınar Romanlarında Üç Zihinsel/Bilişsel Kategori

Tanpınar'ın hikâye ve romanlarında vakadan ziyade durum vardır. Onların pek çoğunda da kendisini, çevresini ve yaşadığı toplumu anlatır. Kurmacalarındaki kişiler ve hayatları, tanıklık ettikleri zamanın ruhu ve fikri münakaşalarıyla birlikte yer alır. Okurlar, hikâye ve romanlardaki hayatları, çoğu kez bir müşahidin zihninden geçen izlenimler aracılığıyla takip eder. *Mahur Beste*'den, *Sahnenin Dışındakiler'e* ve *Huzur'a* hatta tamamlanmamış haliyle *Aydaki Kadın'a* kadar tüm romanlarında parça parça kendisi vardır. Çocukluk muhayyilesiyle, ilk gençlik heyecanlarıyla, doktora tezini veren ergin bilinciyle, hikâye ve roman yazmaya çalışan orta yaşlı umutsuz hâllerıyla hep Tanpınar'ı okur, onun dünyasından

zamanı ve hayatı izleriz. Özellikle nehir roman sayılan *Mahur Beste*, *Sahnenin Dışındakiler* ve *Huzur*'da geriye gidişler olsa da her birinde asıl/kök zaman, şimdiki zamandır. Sırasıyla, Abdülhamit İstibdadı altındaki Osmanlı dönemi (*Mahur Beste*), I. Dünya Savaşı (*Sahnenin Dışındakiler*), II. Dünya Savaşı (*Huzur*), Demokrat Parti Türkiye'si (*Aydaki Kadın*) asıl/kök zamandır. Bu eserlerde Tanpınar, yaşadığı zamandan geriye bakarak yorumladığı bir maziye hayat vererek, okurun gözünün önünde canlandırır. Her bir romanda asıl/kök zaman ile mazi, ikilik içinde akıp gider. Bu dört roman söz konusu olduğunda zamansal bir dilimlemeye giderek, çeşitli evreler içeren dönemler tespit etmek mümkün değildir. Yalnızca *Saatleri Ayarlama Enstitüsü (SAE)*, diğer dört romanındaki gibi geri dönüşler, sinemadaki gibi flashbackler yapmak yerine, bir insanın hayatı/hikâyesi etrafında doğrusal bir zamanda ilerler. Bu özelliği nedeniyle *SAE*, dönemlere ayrılarak, zamansal olarak bölümlenebilmektedir. Berna Moran ilki Tanzimat öncesi, ikincisi Tanzimat dönemi ve son iki bölümü de Cumhuriyet dönemi olmak üzere *SAE*'de dört dönem tespit eder (2009, s. 297). Tanpınar'ın öğrencisi ve asistanı Mehmet Kaplan *SAE*'yi üç evreye ayırarak inceler: İlki istibdat devridir; ikincisi II. Meşrutiyet sonrası ve I. Dünya Savaşı dönemi; üçüncüsü ise Cumhuriyet Devri'dir (2008, s. 109-111). Süha Oğuzertem ise modernist yazarlar arasında andığı Tanpınar'ın dalga dalga yükselerek final yapan bir kurmaca tarzına sahip olmadığını, metinlerinin doruksuz bir anlatı sunduğunu belirtir (2008, s. 464). Oğuzertem Tanpınar'da tekrar eden sembollerden yola çıkıldığında Freudcu bir *SAE* okuması yapılabileceğine dikkat çeker (2008, s. 465 vd). Buna göre *SAE* de dahil olmak üzere Tanpınar'ın tüm romanları, daha geniş bir perspektifle okunabilir. Zira Tanpınar anlatılarında karşımıza çıkarılan, bir devir ya da çağ meselesi olmaktan ziyade zihinsel/bilişsel dönüşüm sorunudur.

Tanpınar'ın tüm romanlarında zihinsel/bilişsel olarak yaşanan tıkanma, sona erme, kriz ve değişim, hatta kendi tabiriyle 'medeniyet değiştirme' eşikleri dikkat çekmektedir. Benzer bir çözülmeye, yazar/edebiyatçı Milan Kundera'nın dikkat çektiği Avusturyalı yazar Hermann Broch'un *Uyurgezerler* (1932) adlı romanında da rastlanır. İlki 1888'de olmak üzere onbeş yıllık zaman aralıklarında geçen üçleme, sırasıyla 'romantizm', 'anarşi' ve 'gerçeklik' temaları üzerine kurulmuştur. Broch'un Üçlemesi, Almanya'nın toplamda kırk beş yıllık bir yakın döneminden hareketle, modernliğin aşındırdığı değerlerle yeni çağın yükselen dünyası arasında kalan insanı anlatmaktadır (Kundera, 2019, s. 54-5). Şüphesiz Tanpınar'ın yazdığı

Osmanlı-Türk toplumu ile Broch'un Alman toplumu arasındaki özsel farklılıkların yanında modernleşme serüvenleri de ayrı izleklere sahiptir. Farklılıklar bir yana bırakılırsa, modernleşme cereyanına kapılan toplumları izaha çalışan iki yazarın anlatılarındaki ortaklıklar öne çıkarılabilir: Eski dünyanın ya da geleneksel yaşamın yitirilmesi (romantizm/teolojik dünya), eskiye dönmenin de yeniye adım atmanın da mümkün olmadığı boşluk durumu (anarşi/metafizik arayış), modernliğin bastıracağı gerçekçi dünyanın hâkimiyeti (gerçekçilik/olgucu pozitivizm). Broch ile Tanpınar metinleri arasında yapılacak bir inceleme bu metnin sınırlarını aşmakla birlikte ayrı bir çalışma konusu olabilir.

Tanpınar'ın kurmacalarında yaşam, istibdat, meşrutiyet ya da cumhuriyet devri olarak birbirinden ayrılmaz. Aksine, hayatın akışında olduğu gibi, değişirken ortaya çıkan bir devamlılık vardır. Aynı düşü gören, benzer zihniyet ve ilkelere yönelen insanların yakaladıkları uyum ve düzen söz konudur. Sözelimi *Mahur Beste*'deki İstanbul, Boğaziçi'yle, yalıları ve konaklarıyla klasik bir Osmanlı yaşantısı içindeyken, *Sahnenin Dışındakiler*'de işgal altındaki İstanbul'un acizliği, yoksulluğu herkesin ortak kederini yansıtır. Bunun yanında Tanpınar hayatın bu akışı içine öyle kişi ve yaşantılar ekler ki, kimi zaman *Mahur Beste*'deki Sabri Hoca gibi çağının çok ilerisinde, kimi zaman *Mahur Beste* ile *Sahnenin Dışındakiler*'deki Behçet Bey gibi yaşarken dahi maziye ait olan kişiler öne çıkar. Bir ya da birkaç kişiden ibaret olduğunda ancak bir hikâyeye konu olabilecek bu tuhaflık, sayıca arttığında hatta topluma yayılacak kadar genişlediğinde, toplumsal birliğin ve bütünlüğün bozulması ile sonuçlanır. Ne geçmişten gelen bilgi ve pratikler yeterli gelir, ne de sonradan edinilenler/öğrenilenler kabul görür. Maziyle gelecek ideali arasında sıkışan toplum yaşantısındaki birlik/tamlık bozulur. Söz konusu ikilik bir kültür ve medeniyet krizine neden olur.

Batı toplumlarında zihniyet değişimi, Rönesans, Reform, Aydınlanma, Sanayi Devrimi gibi muayyen bir başlangıç ve bitiş çizgisi çekilemeyen büyük gelişmelerin sonucudur. Değişim sürecinde kimi zümre, öğretisi, usul ve kurumların yetersizliği ortaya çıkmıştır. Sözelimi ruhban sınıfı, dogmatik kilise öğretileri, teokratik egemenlikler erozyona uğramıştır. Öte yandan temel haklar, eşitlik, hümanizma gibi öğretiler, sivil toplum, halk egemenliği ve demokrasi günümüze dek taşınan yeni medeniyetin yeni çitası hâline gelmiştir. Bugünden bakıldığında içinde aksi istikamete doğru giden unsurlar olsa da genel olarak değişimin yönü daha özgür, eşitlikçi ve hümanist değerlere doğrudur. Ne kadar köklü olursa olsun yerleşik olan, yeninin gelişile birlikte revizyona uğramıştır.

Comtecu pozitivismi Aydınlanma düşüncesine bağlayan şeylerden biri ilerlemeye duyulan inançtır (Arslan, 1995, s. 564). Auguste Comte, Batı toplumlarının bilişsel olarak güzergâhının teolojik olandan metafiziğe doğru ilerleyerek pozitivismeye vardığını söyler. Comte insanların ve toplumların etraflarında meydana gelen olayları nasıl açıkladıklarına bakarak, bu bilişsel evreleri tespit eder. Buna göre, doğa üstü güçlere, soyut ilkelere ya da somut olgulara dayanan kavrayış arasında niteliksel farklılıklar vardır. Elbette evrelerin her biri farklı toplumsal düzen, yaşantı ve kültür biçimi ortaya çıkarır.

Tanpınar'ın dünyasını ve metinlerini yorumlamak üzere ulaşılabilecek en uzak kaynaklardan biri, şüphesiz Comtecu toplum ve bilim anlayışıdır. Hatta Bergson'un izleğini takip eden bir aydın olarak Tanpınar'ın olsa olsa Comtecu pozitivismin karşısında yer aldığı söylenebilir. Kaldı ki, denemelerinin yanı sıra *SAE* gibi bir roman, pozitivismin Türkiye'deki hâlinin derin, ironik bir eleştirisi olarak yorumlanabilir. Tanpınar, Comte'un pozitivist dünya görüşünden çok uzak bir düşünce dünyasına sahiptir. Öncelikle Tanpınar'ın determinist ve ilerlemeci bir tarih anlayışına sahip olmadığı söylenmelidir. Comte gibi mekanik bir dünya görüşüne de sahip değildir. Comtecu ilerleme yasası, Tanpınar anlatılarının temel eleştirilerinden biridir. Tanpınar, yaşadığı topluma, kültüre ve geçmişe Comte gibi bakmaz. Comte insanlığın ilerleyişinin duracağını ya da en azından bazı konularda geriye gidebileceğine ihtimal vermez. Zira pozitif bilişsel evreden metafiziğe ya da teolojik zihniyete dönüşü reddeder. Comte'a göre, temel kavrama yetimiz çocuklukta teolojik, gençlikte metafizik, olgunlaştığımızda ise olgucu/pozitivist olduğu için geriye gidiş söz konusu değildir (2019, s. 22). Hayatı edebi bir dille kavrayan Tanpınar'ın dünyasına ise, tahayyül yoluyla geçmişe yapılan yolculuklar zenginlik katar. Altmış bir yıllık yaşamında Tanpınar, iki dünya savaşına, bir imparatorluğun yıkılışına, cumhuriyet rejimi ile ulus devletinin kuruluşuna, tüm dünyayı saran iktisadi buhrana tanık olmuştur. Büyük ölçekte altüst oluşların yaşandığı bir devirde, Comte ve çağdaşlarının iyimserliğine sahip olmak mümkün değildir. Diğer bir farklılık ise bilginin kaynağına yaklaşımdan ileri gelir. Comte ve pozitivist felsefenin takipçileri, beş duyu organıyla algılanabilen, laboratuvara indirgenmiş bir dünyanın bilgisini yeterli saymaktadırlar. Oysa Tanpınar, fiziksel geçekliğin yanı sıra sezgi ile kavranabilen metafizik gerçekliğin peşindedir. Tanpınar, Comte'un bilimsel, olgulara dayalı pozitivist felsefesinin çok ötesinde bir tahayyül ve muhakemeye sahiptir. Ancak Comtecu pozitivismin esaslarına reddiye olsa da Tanpınar'ı Comte'la buluşturan payda, zengin Aydınlanma birikimidir.

Comte-Durkheim çizgisindeki kalabalık bir erken Cumhuriyet dönemi kadrolarının/aydınlarının karşısında *Dergâh Dergisi* etrafında toplanabilmeyi başarmış bir grup aydın, Bergsoncu felsefeye tutunarak başta edebiyat, kültür olmak üzere Türkiye'nin toplumsal ve siyasal meseleleri üzerine söz söyleme gücüne erişmiştir. *Dergâh* çevresinin bir üyesi olan Tanpınar, bu dönemde büyük fikir adamlarıyla tanışmış, kişiliğine de sirayet eden felsefi ve kültürel birikimle bütünlüklü bir toplum ve medeniyet yaklaşımı edinmiştir. Bergsoncu *Dergâh* çevresi bilimsel pozitif bir ilerlemeci anlayışa itiraz etmekle birlikte, geçmişle bağları koparmadan değişmeye destek vermektedirler. Tanzimat'la başlayan, 1908 Devrimi'yle siyasal-kurumsal gücü artan ve Cumhuriyet rejimiyle hız kazanan modernleşme hamlesinin karşısında değildiler. Bu yaklaşımın en sarih açıklamalarına *Dergâh* üyesi Tanpınar'da rastlanır: "Bir yandan tarihi zaruretlerden kudret alan bir iradeyle Garb'a gittik, öbür yandan hakiki cevheriyle bizimle konuşmaya başladığı zaman kulaklarımızı kapatmanın imkânsız olduğu bir mazinin sahibiyiz" (2020, s. 45).

Doğu ile Batı ya da mazi ile gelecek arasında kalmak ikilik gibi dursa da aslında her ikisiyle şekillenen hayat üzerinde durmak gerekmektedir. Ancak uzun bir süre dış dünyayla temas etmeden kendi ekseninde dönen toplumlar için medeniyet değiştirmek travma oluşturur. Bilhassa toplumun geniş bir kesimi yüzyıllardır süregelen düzenin rahatlığını terk etmek istemezken, yeniyi pasif bir itaatsizlikle reddetmektedir. Toplumsal ile siyasal olanın uyumsuzluğunu ve bunun trajikomik görünümünü Tanpınar'ın kurmacalarında bulmak mümkündür.

Efsunlu Teolojik Dünya

Comte, uzun uygarlık süreci içinde insan aklının birbiriyle uyuşmayan üç düşünce yolundan geçtiğini belirtir. Zihinsel/bilişsel gelişim basitten karmaşığa doğru ilerlerken ilk metot, teolojik ya da kurgusal olandır (Comte, 2019, s. 17). İnsanlık uzun süre kendini, çevresini ve yaşadığı dünyayı kendi dışında yüce/aşkın güçlerle, doğüstü varlıklarla ve Tanrı'nın iradesiyle açıklamıştır. Buna göre, zihinsel/bilişsel düzey gelişkin olmadığından meydana gelen şeyler ya mucizenin ya da lanetin sonucu sayılmaktadır. Sihrin/tılsımın hükmünde her şeyin mümkün olduğu bir dünya algısı paylaşılmaktadır. Mucize ve kehanetleri açıklayan kaynaklar da kutsal kitaplarla kilise doktrinleridir. Comte teolojik evreninin hâkimiyetini Batı'da erken Rönesans olarak da adlandırılan 1300'lü yıllara kadar

getirir. Her şeyi mümkün görerek yüce bir gücün iradesiyle açıklayan teolojik dünya, insanlığın çocukluk evresidir.

Gerçekliğin hayalle karıştığı büyülü dünya, Tanpınar'ın romanlarında zihnen 'çocukluk' evresine aittir. Bu dünya, bilişsel açıdan zayıf ancak hayal bakımından sonsuz geniş ve mutlu bir dünyadır. Tanpınar'ın zihninde bu hazzın kaynağını klasik Osmanlı yaşantısı temsil eder. Yaşantı kadar çocuklukta işitilen şeylerle de beslenen geniş ve zengin bir dünya vardır. Kahramanlıklar, destanlar, masallar, büyü ve hayal iç içe geçer. Tanpınar bu yaşantıyı "zamanın bölük pörçük olmadığı" bir devir olarak niteler (2020, s. 47). Bir bütünlük içindeki zamanda, Tanpınar'a göre 18. asırda yaşayan Kul Hasan Dede ile 15. asrın kişisi Eşrefoğlu, aynı şehirde ve tekke deymişler gibi konuşup kavga edebilmektedirler (2020, s. 40). Bütünlük içindeki bu yaşantı, Tanpınar'ın ifadesiyle medeniyet değiştirme buhranının öncesine tekabül eder. Kendi içinde uyum arz etmesine rağmen teolojik/kurgusal dünya, çevredeki değişime aldırış etmeksizin kendi yörüngesinde dönen bir gökyüzü cismi gibidir. Tanpınar'ın nazarında klasik Osmanlı yaşantısı kendi âlemine kapanmış, içe dönük bir haldedir. Kapanma ve zamanın akışına teslim olma vaziyeti, Tanpınar'ın kurmacalarında bolca yer alır. Örneğin *Mahur Beste*'de Behçet Bey'in çocukluk ve ilk gençlik evresiyle birlikte evlilik yaşantısını da içine alan kısım, bütünüyle teolojik dünyaya aittir. *Sahnenin Dışındakiler*'de Cemal'in işgal öncesi İstanbul'da geçen çocukluğu da masalsi bir havada geçer. Keza *Huzur*'da daha küçük bir çocukken gözlerinin önünde babasının bir cinayet sonucu öldürülmesiyle bir anda sona eren Mümtaz'ın çocukluğu da böyledir (Tanpınar, 2017a). Tabiatı, müziği ve kültürüyle Boğaziçi'ne karşı hisleriyle Nuran'a duyduğu aşk, Mümtaz'ı çoğu kez başka türden bir vecd haline sürükler. Bunun bir benzeri, *Aydaki Kadın*'daki Selim'in çocukluğunu anlatırken ortaya çıkar. Ancak bu kez orta yaşa gelen Selim'in (Tanpınar) gözünden bu çocuksu haz, biraz mahcubiyet ve utançla dile getirilir.

Tanpınar geçmişe, Osmanlı yaşantısına nostaljik bir düşkünlük içinde değildir. İçinde mutluluk, sevinç ve heyecan gibi olumlu yanlar barındırır da gerçeklikle bağları zayıf teolojik yaşantı, tek tek kişilerden toplumun bütününe doğru genişlediğinde tuhaf ve çelişiklerle dolu bir hal almaktadır. Bu vaziyeti en iyi anlatan eserleri, *Acıbadem'deki Köşk* hikâyesi ile *SAE* romanıdır. *Acıbadem'deki Köşk* adlı hikâye, klasik Osmanlı yaşantısına eklenen asri hayatın icaplarında vücut bulan fen bilimlerin doğasına riayet etmeyen zihniyeti, Tanpınar'ın oyunbaz

diliyle daha da sivrilterek medeniyet değiştirme krizinin bir başka yüzünü ortaya koyduğu için çalışmaya dahil edilmektedir. Absürtlüğün geçer akçe olduğu *Acıbadem'deki Köşk* hikâyesinde tıslımlı, hayallerle karışık masalsı bir yaşam akıp gider. Köşkün reisi Sani Bey ile ailesinin yaşantısı, türlü tuhaflikların olağan karşılandığı teolojik zihnin metafizikle karıştığı dünyanın cisim bulmuş hali gibidir. Dışarıdan bakıldığında köşkün benzerlerinden bir farkı yoktur. Acıbadem'deki köşk, her şeyin ve herkesin iç içe olduğu kalabalık bir yaşantının mekânıdır. Köşk yaşantısı tuhafliklarla doludur. Öyle ki, ilk başta olsa olsa köpek ya da kedi gibi evcil bir hayvan sanılabilecek Dervif aslında bir binek atıdır. Kocaman bir atın evcil bir hayvan yerine konulmasının tuhaflığı sürerken, onun aile üyeleri mertebesinde sayılması garipliği de eklenir. Önceleri yük hayvanı olarak alınmış olsa da zamanla ahırda değil, avluda yaşayan bir canlıya dönüşür. Bir insana dahi verilebilecek en yüksek mertebelerden biri olan derviflik sıfatı ona ad olarak verilmiştir. Ev halkı ona içlerinden biri gibi hatta başlarından eksik etmedikleri bir büyükleri gibi davranırlar. Sözelimi Dervif, tek başına kalmaktan hoşlanmadığı için mümkün merete bütünü ev işleri avluya taşınarak, onun yanında görülür. Bir ara Sani Bey, onu satmaya kalktığında eşi doğrudan karşı çıkmaz ama Dervif'i satın alan kişiden para karşılığı geri alır. Bu kez Dervif, köşkün yüksek tavanlı odalarından birinde kalmaya devam eder. Acıbadem'deki Köşk'te kanıksanmış diğer bir tuhaflikta, evin iç mimarisidir. Zeminin iç merdivenle üst katlara bağlandığı bir iç plan yerine üç merdiven vardır. Yine de merdivenler katlar arasında geçişi mümkün kılmaz. İkinci kattan üçe çıkmak için zemine inerek oradan doğrudan çıkmak zorunda kalırlar. Köşk ahâlisinin tuhaf yaşantısı, her birinin doğal bir şey gibi kabul ettikleri yeni bir normale bürünür (Tanpınar, 2018a).

SAE'de ise Hayri İrdal'ın ailesi ve çevresi bütünüyle 'olmayacak' işler peşinde koşan kişilerden oluşur. *SAE*, gazetede tefrika edilirken, Hayri İrdal ve aile çevresinin tuhafliklarının anlatıldığı ilk bölümünün adı "Büyülü Düşler"dir (Oğuzertem, 2008, s. 465). İlk tuhaflik Hayri İrdal'a kadar intikal eden mirastır. Hayri İrdal'ın ailesine kalan vasiyet, bir türlü inşası bitmeyen bir caminin yaptırılması vadinin yerine getirilmesidir. İrdal'ın büyük dedesinden kalan bu vasiyet, kuşaklar boyu bir başarısızlık/zayıflık unsuru olarak nesilden nesile intikal eder. Ailenin ekonomik durumu caminin yaptırılmasına müsaade etmezken, daha önce cami için alınan eşyaların evde tutulması, verilen sözün unutulmasına müsaade etmez. Diğer bir tuhaflik, işsiz ve yoksul düşen İrdal'ı himayesine alarak onu hizmetini gören kızlardan biriyle evlendiren Abdüsselam Bey'in durumudur.

Önceleri neredeyse küçük bir aşiret kadar kalabalık olan Abdüsselam Bey'in konağı, zamanla tenhalaşır, sonlara doğru evde yalnızca İrdal ve eşi Emine ile yeni doğan kızları Zehra kalır. Abdüsselam Bey, torunu sayılan kız çocuğuna kendi annesinin adını verdiği gibi çocuğa 'anne ' diye seslenmeye başlar. Zamanla bebek Zehra'yı annesi sanmaya başlar. Bir diğer tuhaflık, gaipten haberler veren baba dostu Seyit Lütfullah'ın geçimini zaman zaman yaptığı hırsızlıklarla sağlarken, Bizans Kayseri Andronikos'un hazinelerini arayarak zenginlik peşinde olmasıdır. Bir başka baba dostu olan eczacı Aristidi Efendi ise, Seyit Lütfullah gibi zenginlik hülyası peşinde, elyazması kitaplardan bulduğu kimya formülleriyle altın yapmaya çalışır. İrdal'ın etrafını saran tüm bu kişiler, büyü, tılsım ve simya gibi araçlarla hayata bağlanmaya çalışmaktadır. Hayatın realitesini kavramaktan uzak, onunla mücadelede sınıfta kalmış kişilerdir. Bir eczacı olan Aristidi Efendi'nin Seyit Lütfullah gibi bir meczupla aynı zihin dünyasını paylaşması, Tanpınar'ın gözünden insanı çepeçevre saran zihniyetin kuvvetini göstermektedir. İrdal ve etrafındakiler, zamanın değişen çehresine uyum sağlayamayan, gerçekliği kavramaktan uzak çocuk yetişkinlerdir. Gündüz düşü gören bu kişilerin normal bir hayat sürüyormuş gibi yaşamaları, hep birlikte aynı rüyaya yatıp kalkmalarıyla açıklanabilir. Oğuzertem, uyanıkken görülen bu çocuksu düşleri Freudcu bir dille yorumlayarak, zamandan ve uzamdan kopma ve atlamaları zihnin birincil süreçleriyle ilişkilendirir (2008, s. 464). Arzu ve ihtirasların alanı olan id, yalnızca hedeflerle meşguldür, onlara ulaşmanın yol ve araçlarını hesaba katmaz. Oğuzertem, İrdal'ın çevresindeki insanların girişimlerini simgesel olarak dinlerin mistik ve hayalperest söylemleriyle ilişkilendirerek, bu durumun bir anda servete kavuşma, hazır zenginliğe konma gibi dogmatik vaatlerle açığa çıktığını söyler (2008, s. 465). Ancak hayatın gerçekleri üstün gelir. Bireyler ve toplumlar, er ya da geç çocukluk evresinden çıkarak kendi içlerinde yaşadıkları hayal ve rüya evresinden uyanacaklar ve Tanpınar'ın ifadesiyle "huzursuzluk" başlayacaktır.

Uyanışın Başlangıcı ya da Metafizik Arayış

Comte'un kuramında metafizik evre, Batı dünyasında var olanın yeterli gelmediği, Kilise'nin insanların yaşamlarını tahakküm altına aldığı en karanlık yılların aydınlığa döndüğü bir zaman dilimidir. Bu evre toplumun bütünü için olmasa da bir kısmı için arayış ve huzursuzluğun başlangıcı sayılabilir. Burada kastedilen haliyle huzursuzluk, Tanpınar'daki anlamına da yakın şekilde, hayatın realitesinin dayattığı gerçeklere uzaklığın verdiği gerilim olarak nitelendirilebilir.

Erken Rönesans ile 19. yüzyıl arası dönem, Batı toplumlarının doğaüstü güçler, Tanrı, kutsal kitap ve kilise doktrinlerinden kopuş sürecidir. Uzun Orta Çağ evresinde imanın tekeline verilen felsefe, bu dönemde yeniden yeryüzüne inerek beşerî meseleler üzerine yeniden fikir üretmeye başlamaktadır. Bu dönem aynı zamanda henüz felsefeden kopmamış olan doğa bilimlerinin bir yandan yeni metot arayışı içinde olduğu diğer yandan halihazırda doğa felsefesinden gelen bilgilerin sınırlı olduğu bir zaman dilimidir. Bu manada metafizik düşünce, uyanışın ve arayışın yeniden ivme kazanması olarak nitelendirilebilir. İnsanı, doğayı ve evreni açıklamada yetersiz kalan teolojik anlatı bu evrede yerini, düzensiz gibi görünen şeylerin arkasındaki nedenleri kendi içinde arayan ilkelerin diline bırakır. Metafizik evre, doğaüstü etkenlerin yerine şeylerin varlığından doğan ilkelere yönelir (Comte, 2019, s.171-2). Diğer bir ifadeyle, Tanrı'nın kanunlarından Tanrı'sız kanunlara bu evrede geçilir. Yaşadığı devirdeki sanayi üretimi ile bilimsel bilginin cazibesine kapılan Comte dahi metafizik evreyi teolojiden pozitivizme geçişin bir ara durağı olarak görme eğilimindedir. Comte'a göre teolojik öğeleri barındıran, ilk nedenleri ve başlangıç noktasını arayan metafizik evre, melez bir düşünce biçimidir (2019, s. 18). Düşünür daha ileri giderek metafizik evreyi "öz"ler ve "ilk neden"leri araması sebebiyle çoğunlukla teolojik zihniyete dahil sayılmaktadır (Özlem, 2007, s. 453). Comte'a göre metafizik de teoloji gibi varlıkların öz doğasını, tüm şeylerin kökenini ve ereğini, fenomenlerin temel oluşum biçimlerini açıklamaya çalışır (2019, s. 171). Hatta düşünür metafizik evreyi gericilikle ilişkilendirir. Zira Comte'un çalkantılı bulduğu bu dönemde, yıkıcı fikirler ve devrimci hareketler toplumu geriye sürüklemeye çalışan eylemler olarak görülmektedir (Kabakçı, 2014, s. 32). Comte Batı dünyasının geçirdiği bu evreyi Doğu toplumları için zorunlu bir istikamet olarak görmez. Çünkü pozitivist/bilimsel hedef öngörülebildiğine göre, 'devrimci ve gerici' fikir ve hareketlerin gelişmediği Rusya ve Osmanlı gibi Doğu toplumlarında metafizik evre atlanabilir (Kabakçı, 2014, s. 32-33).

Bilişsel bakımdan Avrupa insanının, Batı toplumunun ve modern bilimlerin gelişimine damga vuran metafizik arayışın bir benzerini, Osmanlı dünyasında bulmak mümkün değildir. Batı'da mevcut açıklamaların yetersizliği sonucu uyanış, içeride yani toplumsal tabakalarda başlamıştır. Aynı dönemde Osmanlı, Rusya ve hatta Avusturya gibi mutlakiyetçi Doğu İmparatorluklarında içeriden başlayan bir arayışın olduğu söylenemez. Değişimin aktörü ya baştaki hükümdar ya da dar bir yönetsel bürokrat kesimdir. Onlar da çoğu kez ait oldukları makam ve sınıfın ihtiyaç ve mantığı doğrultusunda bir arayışın aktörü olabilmişlerdir. Sözelimi

Büyük Petro, 19. yüzyılda Rus halkı için birtakım Batılı adetleri Rusya'ya getiren bir tür 'çılgın'dır. Rusya'daki gibi Osmanlı'da da halkın büyük bir kesimi 'dogmatik uyku'dan uyanamamıştır. II. Mahmut savaşlardaki hezimet nedeniyle değişimi ilk önce ordudan başlatır. Osmanlı'da uyanış, tepeden ve savaş yenilgilerinin yarattığı şokların ardından sınırlı bir sahada gerçekleşir. Yine de devlet ve toplum olarak varlığını sürdürebilmek için değişim, zorunluluk haline gelmiştir. Klasik Osmanlı yaşantısında, teolojinin hakimiyeti sona ermemiş aksine yanına yeni usuller eklenmiştir. Tanpınar'ın da içinde olduğu geniş bir aydın çevresi için Osmanlı'nın son yüz elli yılı, eskinin hükmü sürerken yanı başında değişimin başladığı, yeninin tutunduğu bir zaman dilimidir. Artık klasik Osmanlı medeniyetindeki bütünlük sona ermiştir. Tanpınar Tanzimat'ın Osmanlı'daki sonucunu şöyle tasvir etmektedir: "Hayatımız, ikiye bölündü. Bir tarafta yeni, hayata dayanan zaruretleri karşılayan çehresiyle görünüyor, öbür taraftan bunun tam zıddı olan şey, yaşayan eski, yani yaşama kudretini kaybetmiş bir yığın artık, kendi âleminin üstünde yüzebilen birkaç dağınık unsura yapışmış duruyordu" (2020, s. 46).

Eskinin huzuru ve rahatlığı artık kaçmıştır. Yüzyıllardır süregelen mevcut vaziyet ayrılmıştır. Tanpınar ikili yaşantıyı, parçalanmış zamanın sebebi olarak görmektedir. Osmanlı'da medeniyet değiştirme, çocukluğun erginlikle sona ermesi gibi bir zorunluluk içerir. Tanpınar bu mecburiyet hâlini mektebe giden çocuk metaforuyla ifade eder: "Garpcılık, 1839'da devlet müesseselerimizi ve bazı hayat şekillerimizi değiştirmekle kalmadı, bizi âdeta kulağımızdan tutarak şeyhülislam duası ve ecnebi sefir alkışlarıyla Avrupa mektebine çıraklığa verdi" (2020, s. 46). Çocukluktan çıkış, onun bütünlük içindeki güzel çağından ayrılarak, sarsıcı ve radikal dönüşümün yaşandığı ergenliğe ve devamında yetişkinliğe doğru yol almayı gerektirir. Freudçu bir bakışla Tanpınar'ın metnini yorumlayan Oğuzertem bu durumu çocuksu düşlerin yani birincil süreçlerin, düşünme ve muhakemenin başladığı ikincil süreçlere geçişin yarattığı büyüme/gelişme rahatsızlığı olarak görmektedir (2008, s. 465 vd).

Metafizik kategori bir tür uyanış ile -huzursuz- arayışın başlangıcı olduğu için kendine dışarıdan bakabilme cesareti gerektirir. Tanpınar'ın kurmacalarındaki karakterler de bu manada ikiye ayrılırlar: Dışardan bakıldığında kendi dünyasında kaybolmuş, dağınık ve huzursuz kişiler ile hayatı kucaklayarak doyasıya yaşayanlar (Pamuk, 2008, s. 383). İlk gruptakiler dogmatik uykudan uyanan, Platon'un mağarasından çıkan, kendisine ve etrafa dışarıdan bir gözle bakma cesareti gösterenlerdir. Bir yandan "önlerinde çözülmemiş bir yumak gibi duran

hayatı” yaşarken öte yandan muhakeme etmekten geri kalmayanlardır (Tanpınar, 2020, s. 48). Elbette onlar, Tanpınar’a benzeyen, onun gibi tez, kitap, roman ve hikâye yazmaya çalışan aydınlardır. Hayatı yalnızca yaşayan ikinci gruptakileri ise, Tanpınar ve aydınları neredeyse kalemleriyle uyandırmak isterler. İhsan (*Sahnenin Dışındakiler ve Huzur*), Mümtaz (*Huzur*) ve Selim (*Aydaki Kadın*) gibi ilk gruptakilere/aydınlara karşın Molla İsmail (*Mahur Beste*), Tevfik Bey (*Sahnenin Dışındakiler ve Huzur*), bilim insanı olmasına rağmen Dr. Ramiz (*SAE*) ile Kudret Bey (*Sahnenin Dışındakiler*) ve diğerleri.

Mahur Beste, Tanpınar’ın henüz parçalanmamış klasik medeniyetin içe kapalı yaşamının izlerinin en fazla görüldüğü romanıdır. Değişmekte olan toplumun sorunlarını konuşmak için konulmuş gibi gözükken Sabri Hoca’nın romanın başkarakteri Behçet Bey’in düşsel yaşamında yeri yoktur. Yazarın (Tanpınar’ın) inisiyatifiyle yerleştirilmiş bir karakterdir. *Mahur Beste*’de başkarakter, anlatıcı değildir. Eserin sonunda yazarından başkarakterine gönderilen mektuptan anlaşılır ki, hatıra biçiminde yazılsaydı bambaşka bir eser ortaya çıkacaktır. *Mahur Beste*’nin sonunda Behçet Bey ile anlatıcı yazar arasındaki çekişme açığa çıkar (Tanpınar, 2005a, s. 145-153). Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla başkarakter, anlattıklarından farklı ve sakıncalı yöne sapan mevzuları ortaya döktüğü için yazara sitem ederken, yazar izlenimlerini anlatmak arzusundadır. *Mahur Beste*’de Tanpınar, kendine bakma cesareti olmayan bir kişinin hayatını kaleme alır. Sözgelimi, hatıra biçiminde yazılsaydı Behçet Bey’in kısa boylu, çelimsiz bir vücudu olduğunu öğrenmek mümkün olmayabilirdi. Behçet Bey, çevresine ördüğü ağla kendisini sınırlandırmış bir yaşam sürmektedir. Bu imge Tanpınar’ın Behçet Bey’i bir ara örümceğe benzetmesiyle daha da pekişir. Önce babası Molla İsmail, ardından güzel eşi Atiye Hanım ve baba dostu Sabri Hoca aracılığıyla Behçet Bey, ördüğü kozadan çıkarılmaya çalışsa da sonuç pek değişmez. Bunun üzerine yazar, romanını Behçet Bey’i bir kenara bırakarak onun etrafında yer alan kişilerin yaşantılarını anlatarak bitirir. Yazar ne kadar zorlasa da, Behçet Bey ağını/kozasını sevdiği için o dünyadaki düştene uyanmayı istememektedir. Behçet Bey, Osmanlı yaşantısı içindeki içe dönüklüğü, zamanın şartlarına kapalılığı temsil etmektedir.

Sahnenin Dışındakiler’de huzursuz uyanışın etmeni dışarıdadır. I. Dünya Savaşı sonrası yaşanan işgal, İstanbul’u uyandırmaktadır. Öte yandan asıl sahne olan Anadolu’da, işgalin yarattığı sarsıntıyla uyanış başlamıştır. Çocukluğu İstanbul’da geçmesine rağmen ailesiyle Anadolu’ya göçmek zorunda kalan Cemal,

yeniden İstanbul'a ayak basar (Tanpınar, 2005b, s. 7 vd). Daha ilk anda İstanbul'u ve çocukluğunun geçtiği mahallenin eskisi gibi olmadığını fark eder; savaş, işgal, esaret, yokluk ve kayıplar gözünü gerçeklere açmaya mecbur tutar. Tanpınar yakın dostu Hasan Ali Yücel'i andığı bir yazısında gençlik hatıralarında, I. Dünya Savaşı sonrası İstanbul'daki havayı, "değer verdiğimiz o bütünlük çökmüştü" diyerek anlatır (2002, s. 134). *Sahnenin Dışındakiler'e* nüfuz eden dünya savaşı, aslında Tanpınar'ın ifadesiyle medeniyet değiştirme krizinin tırmanışa geçtiği zamanlardır. Yüzyıllardır süregelen haliyle İmparatorluğun, çok milletli siyasal ve toplumsal düzeni ile yaşantıyı sürdürmenin mümkün olamayacağı gerçeğiyle yüzleşmesi gerekmektedir. Savaşın yıkıcılığı içinde zamanın ruhuyla uyumlu olmayan her şey tasfiye olmaktadır. Bir önceki yüzyılda kat edilen muazzam ilerlemenin eşlik ettiği iyimser gelecek öngörüsü paramparça olmuştur. Kurulmuş bir saat gibi işleyen emniyetli dünya yeryüzünde cenneti vaat ederken, 20. yüzyıl savaş ve buhran getirmiştir (Tanpınar, 2020, s. 94).

I. Dünya Savaşı'nın yaydığı karamsar havanın SAE'de Hayri İrdal'in ifadeleriyle topluma doğru genişlediğine tanık oluruz. *Sahnenin Dışındakiler'deki* Cemal, *Huzur'daki* Mümtaz, *Aydaki Kadın'daki* Selim'e nazaran iyi bir eğitim alamayan, düşüncelerini aktaracak bilgi ve birikimden yoksun Hayri İrdal, hayalin ve tılsımın iç içe karıştığı teolojik dünyadan uyanışını şöyle ifade eder: "Beni bu acayip dünyadan, yorgunluğunu bir türlü anlayamadığım bu kargaşalıktan Birinci Cihan Harbi kurtardı. Onunla sanki ilk kez ayağım toprağa bastı. Fakat çok geç kaldığımı hissediyorum" (Tanpınar, 2017b, s. 76).

Huzur'da doktora tezini vermiş bir akademisyen olan Mümtaz'ın ruh haline bu kez II. Dünya Savaşı'nın yarattığı olumsuz hava eşlik ederken, kendisini de bir üyesi saydığı Avrupa medeniyeti sarsılmaktadır. Ülkesi fiilen savaşın içinde olmasa da Mümtaz derin üzüntü içindedir. Mümtaz gibi Tanpınar da medeniyet ağacının hiçbir zaman bu savaşta olduğu kadar kökünden sallanmadığını söyler (2020, s. 89). Maddi yıkımla birlikte, Hitler Almanya'sı gibi bir diktatörlüğün yerleşik demokrasilere ve medeni dünyaya verdiği hasar büyük tehlike arz etmektedir. Medeniyet değiştirme krizi artık iki yönlü problemlidir. Önceden yüzünü insani değerlere ve barışa dönen Batı, bir medeniyet çatısını temsil ediyordu. Lakin savaşla birlikte açığa çıkan vahşet, zulüm ve yıkım bu çatıyı tutan kolonları tahrip etmekteydi. Tanpınar haddizatında korkunç derecede güç olan değişimin, Batı dünyasının içine girdiği buhranla katmerlendiği görüşündedir (2020, s. 102).

Mahur Beste'deki Behçet Bey'in aksine *Sahnenin Dışındakiler*'deki Cemal, (genç) İhsan ve Mümtaz, yaşadıkları çağın kitlesel meselelerinin kısılcacında kişiler olarak huzursuzdurlar. Tanpınar, son yarım asrın hangi kelimelerle karşılanacağını kendisine sorduğu 1950 tarihli bir gazete yazısında aklına ilk önce "buhran" ve "huzursuzluk" kelimeleri gelir (2020, s. 91). Tamamlanmamış romanı *Aydaki Kadın*'da ise tüm yaşananlardan sonra buhran ve huzursuzluk devam eder. *Aydaki Kadın*, Selim'in huzursuz uyanışıyla başlar (Tanpınar, 2018b). Roman 1950'lerde geçse de Selim bir kez daha dogmatik uykudan, masal ve düştten, kısaca bir daha hiçbir şekilde dönülemeyecek olan çocukluktan ve parçalanmamış zamandan uyanmaktadır. Bu uyanış, diğer hepsinden daha keskin ve kesiftir. Artık Cumhuriyet, Tanpınar'ın arzuladığı ve beklediği gibi geri kalmışlık sorununu çözememiş, ileri bir kültür ve medeniyeti hayata geçirememiştir (Şahin, 2012, s. 473). Tanpınar, Cumhuriyet ideallerine umut bağlamış olduğu için gerçekleri bu kez hüsrarla idrak eder. *Aydaki Kadın*'ın Selim'i, Cemal, İhsan ya da Mümtaz'dan çok daha ümitsizdir.

Tanpınar'ın gözünden, teolojik uykudan uyanışa veya metafizik arayışa vesile olan gelişmeler birden fazladır. Bu süreç Tanzimat (1839), 1908 Devrimi hatta I. Dünya Savaşı ile başlatılabilir. Bu evrede eskiyle yeninin yan yana olmasının yarattığı çeşitlilik, fikir hayatını zenginleştirmektedir. Aydınlar, 1908 öncesindeki istibdada rağmen ülke içinde ya da dışında gazete ve dergi gibi Batı'dan gelen iletişim araçları yoluyla çağın, devletin ve toplumun temel meselelerine ilişkin görüşlerini paylaşmaktadır. Osmanlıcılığı, Panislamizmi, Türkçülüğü, Batıcılığı, liberalizmi ve sol fikirleri benimseyen aydınlardan her biri, Osmanlı devlet ve toplumsal düzeninde aksayan meseleleri ele alarak çok yönlü fikir platformu kurma ve yürütmede başarılıdır. Dellaloğlu, Cumhuriyet dönemiyle karşılaştırıldığında Meşrutiyet'in görece daha geniş ufuklu aydınlar çıkardığı tespitinde bulunur (2012, s. 86). Namık Kemal, Tefik Fikret ve diğerlerinin erken Cumhuriyet dönemi aydınlardan daha geniş ufuklu olmaları, şahsi deha ve kabiliyetlerinden ziyade sahip oldukları görece özgürlük ortamından ileri gelir. Tanpınar'ın nazarında, 20. yüzyılda giderek iktidarın sesi haline gelerek tek tipleşen aydına karşılık Meşrutiyet'in çağdaşlarını uyandıran aydınları farklıdır (Berksoy, 2006, s. 114-15). Sansür ve baskı gibi zor koşullara rağmen her zaviyeden görüş birbiriyle rekabet halinde olduğu için, eskiyle yeninin bir arada oluşu, nispeten özgür ve verimli bir fikri ortama zemin hazırlar.

Arayışa Paydos ya da Pozitivist Hâkimiyet

Comte, pozitif evreyi insanlık ve bilimlerin ulaşabileceği en üst mertebe olarak görür. Comte ve takipçileri, başlangıç ve ilk nedenleri arayan metafizik arayışın yerini, doğada bulunan somut bilginin açığa çıkarıldığı bilimsel pozitivist düşünceye bıraktığını ileri sürerler. Pozitivizm, gözlemlenebilen ve doğruluğu ispatlanabilen gerçekliğe yönelir ve tıpkı doğa yasaları gibi toplumun da yasalarının bilimsel pozitivist yöntemler aracılığıyla açıklanabileceği iddia eder.

Comte'un bilimsel/pozitif felsefesi, Osmanlı Türkiye'sine gelirken daha çok siyasal yönüyle öne çıkmıştır (Kabakçı, 2008, s. 41). Özellikle 1908 Devrimi sonrası parlamenter monarşik düzen içinde toplumsal ve fikri bağlamdan ziyade siyasetin bir aracı haline gelmiştir. Bilimsel pozitivism, Osmanlı'nın kurtuluşunu arayan fikir ve siyaset adamlarının bir kısmı üzerinde etkili olmuştur. Auguste Comte'la yazışan Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı gibi Doğu toplumlarının da tıpkı Batı'daki gibi bir yol izlemesi tavsiyesini almıştır (Korlaelçi, 2009, s. 214). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından Ahmet Rıza, yazar ve gazeteci Beşir Fuat ve İttihat ve Terakki Partisi'yle Cumhuriyet'in kurucu kadrolarını oluşturan Cumhuriyet Halk Fırkası ideologlarından Ziya Gökalp, Türkiye'de pozitivismin sözcüleridir. Pozitivizmin siyasal entelektüel olarak hâkimiyetinin ilk izleri Osmanlı'da belirlemekle birlikte, asıl etkisini Cumhuriyet döneminde göstermiştir.

Batı dünyasından ithal edilen bilimsel pozitivismin Türkiye'deki tezahürü, geçerli yolun/doğrunun bulunduğu hareketle arayışı sonlandırır. Bu noktada mazi ile mevcut halin, eskiyle yeninin münakaşası sona ermektedir. Geçmişle, Tanzimat'la başlayan sürece kapılar kapatılmaktadır. Cumhuriyet'i ilan eden kurucu iktidar, yönünü Batı'ya çevirerek medeni dünyanın kurum, değer ve pratiklerinin geçerli olduğu bir ulus devlet inşasına başlamıştır. Yeni toplumsal ve siyasal düzende geçmiş yok sayılarak, Tanzimat'tan beri süregelen ikiliğe son verilmiş, arayış paydos edilmiştir. 1923'te başlayan tasfiye, eski ile yeni arasındaki denksiz mücadeleye son vermiştir (Tanpınar, 2020, s. 47). Bu bakımdan Tanzimat ve devamında yaşanan kırılmalar bir tür uyanışı ve arayışı temsil ediyorsa, Cumhuriyet'le başlayan toplumsal proje de arayışın sona erdiğini göstermektedir. Bu görüşün Tanpınar'ın fikir ve eserlerine yansıyan boyutunun açılması gerekmektedir.

Cumhuriyet'in kurucu iktidarı istikametini Batı medeniyetine doğru çevirirken, toplumsal, kültürel, ekonomik ve siyasal tercih ve yönelimleri tek başına belirler. Comtecu bir aydınlanma tercihiyle toplumu yukarıdan aşağıya tanzim etmeye çalışır. Tanpınar'ın uzun kurmacalarından toplumsal değişmeyi, toplumla siyasal yapı arasındaki ayrılığı, hatta iktidarın el değiştirmesini takip etmek mümkündür. Sözelimi daha Abdülhamit tahtan indirilmeden önce geçen konuşmalarda, geri kalışın ve istibdadın tek kişiyle mi yoksa toplumsal düzenle mi ilgili olduğu tartışılır. *Mahur Beste*'de geçen bir diyalogda Sabri Hoca, sultanı suikast ve komplolarla öldürerek tahtan indirmeye çalışanlara "Abdülhamit tek adam... Beride otuz milyon adam var" (Tanpınar, 2005a, s. 85) diyerek, dikkatleri padişahla aynı dünyanın insanları olan topluma çevirir. Sabri Hoca aracılığıyla Tanpınar yeni yeni güç kazanmaya başlayan İttihatçıların en bariz yanılığını konuşmak ve tartışmak istemektedir. Anlatılarında okuyucuyu geçmişten günümüze süregelen eksik ve yanlışlarla yüzleşmeye davet etmektedir. Ancak *Mahur Beste*'nin de tefrika edildiği 1940'lı yılların Türkiye'sinde, geçmişi konuşmaya elverişli bir ortam yoktur. Tanpınar'ın kurmaca ve kurmaca dışı yazılarında geçmişe değinmesi, O'nun da içinde olduğu politik ve poetik çevrelerce sessizlikle karşılanır.

Tanpınar anlatıları içinde Türkiye'ye özgü pozitivist zihnin görünümelerini takip edebileceğimiz en önemli metin *SAE*'dir. Bu roman, yazarı hayattayken tefrika edilen üç romandan yapı ve üslup bakımından farklıdır. *SAE*'de diğer romanlardaki İhsan ya da Mümtaz gibi, çevresine ve hayata şahitlik eden, arayış içinde aydınlar da yoktur. Şahin'e göre artık benzetmelerle dolu, örtük ve şairane dil de yoktur; övgünün yerini yergi almıştır (2012, s. 241). Romanın üçte biri kaplayan Enstitü kısmında bürokratik mekanizmanın işleyişindeki aksaklık ve çarpıklıklar ön plandadır. Yine bu kısımda, Enstitü taraftarları ile çalışanlarının güçlü bir lider öncülüğünde menfaat sağladıkları yeni vaziyete içten içe inanmadıkları halde uyum sağlarken büründükleri ikiyüzlü tutum açığa çıkar. Şahin'e göre Tanpınar, Tanzimat'tan başlayarak uzun bir zaman dilimine damga vuran modernleşme meselesini *SAE*'ye kadar ironik bir dille anlatmamıştır (2012, s. 466).

SAE'de tılsımlı geçmişten huzursuz uyanışa, ardından bilimsel pozitivist zihniyetin hakimiyetindeki yeni rejime geçişin izleri, Hayri İrdal'ın hayatından takip edilebilir. Önceleri işsiz, hatta birlikte vakit geçirdiği insanlar göz önüne alınırsa bir tür 'mezcup' gibi yaşayan Hayri İrdal'ın hayatı, Enstitü'nün kuruluşuyla değişir.

Halit Ayarcı'nın lütfuyla Hayri İrdal Enstitü'nün ikinci adamı olur. Enstitü, Halit Ayarcı'nın direktifleriyle iş görür. Enstitü'yü doğrudan Cumhuriyet idaresi olarak değil de onun kurumlarından biri olarak saydığımızda, içinde kırtasiyecilik, liyakatsizlik, amaç-araç uyumsuzluğu, otoriteye sonsuz güvenme, yalan ve propagandayla oluşturulan güven ve meşruiyet gibi pek çok unsur bulunabilir.

İlerlemeci, yenilikçi pozitivist bir zihniyetin açmazları, SAE'de yalnızca Halit Ayarcı karakteri üzerinden yapılabilecek bir çözümlemeyle dahi gözler önüne serilebilir. Kolektif yaşamın hiçbir ihtiyacını karşılamayan bir kurum, yalnızca Halit Ayarcı'nın iradesiyle kurulur. Halit Ayarcı'nın saatlere düşkünlüğü ve böyle bir kuruma duyduğu ilgi, çağın icaplarına uyarak zamanı yönetme gibi ihtiyaçlarla Tanzimat'tan beri süregelen modernleşmenin aciliyetini sembolize ettiği şeklinde yorumlanabilir. Aydın-devlet el ele, rasyonalizm ve bilimizmle biçimlenen tek bir dünya görüşüne, yani pozitivistliğe bağlı bir toplum yaratma telaşı içindedir (Arslan, 1995, s. 568). Bir yandan geri kalmışlığın boyutları tespit edilmekte, öte yandan acele/acil harekete geçme zorunluluğu körüklenmektedir. Aydın bürokratlarla çerçevesizleşmiş egemen iradeye karşın, toplumun geniş bir kesiminde, geri kalmışlık hissinden güç alan çağa/modernliğe yetişme telaşı çok azdır. İş, başa geçecek bir güçlü irade ile bir grup kişiye kalır. SAE'de bu güçlü irade, Halit Ayarcı'dır. Tanpınar bu görüşünü Halit Ayarcı'nın 'sürekli, sonsuz, ebedi' anlamındaki adıyla da güçlendirir. Berna Moran, Halit Ayarcı'yı modernleşmeye sonsuz inanan biri olarak takdim eder. Moran'a göre Halit Ayarcı, yeniyi yaratmak ve bunda başarılı olmak adına mantığı, sağduyuyu ve doğruluğu bir kenara fırlatmış bir 'eylemci'dir (2009, s. 305-306). Karizmatik lider/önder Halit Ayarcı, söz ve tavırlarıyla oluşturduğu bir haleyle etrafındakileri çepeçevre sararak etkisi altına alır. En yakınındaki kişiler de dahil olmak üzere Ayarcı'nın çevresindekiler, inanmasalar dahi ondan çıkan -Enstitü gibi- yenilikleri ya destekler gibi görünmekte ya da pasif bir şekilde boyun eğmektedirler. Oysa Kaplan ve Tecer, böyle bir teşkilatın kurulmasını dolandırıcılık, kuran kişiyi de en hafif ifadeyle şarlatan saymaktadırlar. Kaplan'a göre Ayarcı, hiçbir toplumsal, ahlaki ve dini kıymete inanmayan korkunç bir şarlatandır (2008, s. 111). Ahmet Kutsi Tecer, Ayarcı'yı terbiyeli bir küstah ve psikopat olarak adlandırır (2008, s. 130). Kaplan ve Tecer, menfaat icabı olmasa dahi kendisini ve etrafındakileri kandırdığı için Halit Ayarcı'ya olumsuz bakarlar. Ayarcı, siyasetteki bağlantıları aracılığıyla nüfuzlu kişilere ulaşarak, Enstitü'nün büyümesine katkı sağlayacak maddi kaynaklara ulaşmakta, işlevsiz bir kurumda akıl dışı bir bürokratik düzen kurarak manevi

tatmin elde etmektedir. Bu durum, Şahin'in haklı tespitinde vurguladığı gibi, Halit Ayarcı'yı modern zamanların mistiği yapar (2012, s. 468). Zira Ayarcı modernliğin içinde mistik bir dünya kurmaktadır.

Enstitü'de önce hiç yoktan iş yaratılır, kurum için bina tahsis edilir, işe adam alınır, giderek genişleyen bir bürokratik düzen kurulur. Eskiden beri süregelen tüm alışkanlık, doğru ve pratikleri işlevsiz bırakacak şekilde yeniliğin her şeyi silip süpürdüğü, mantığın devre dışı kaldığı bir kültür oluşur. Pek çok doğru, Halit Ayarcı tarafından ters düz edilir. Sözelimi bir saha araştırması sürecindeki sıralama tersine çevrilerek, önce bulunması istenen bulguların yer aldığı rapor yazılır, ardından rapora uygun bir saha araştırması yapılır. Enstitü'de çalışmak üzere başvuranlar arasından yalnızca eş, dost ile tanıdık tavsiyesiyle gelenler alınır. Enstitüye toplumsal yaşama sağladığı katkıyla değil, zamanla ilgili sloganlarla ve geçmişte olmayan saat üstadı şahsiyetlerin uydurulması suretiyle bir itibar yaratılmaya çalışılır. Halit Ayarcı bu uğurda Hayri İrdal'a kitap yazdıracak kadar ileri gider. Hayri İrdal, zaman kavramının bu medeniyetteki önemini göstermek üzere tarihte hiç yaşamamış bir şahsiyet üzerine kitap yazmak zorunda kalır. Devamında içlerinde yabancı gazete mensuplarının da olduğu bir grupla, uydurulmuş şahsiyet olan Hoca Ahmet Zamani'nin mezarına bile gidilir.

Ahmet Kutsi Tecer'in Enstitü sembolünde bu türden teşekküller hakkında yazdıklarına katılmamak mümkün değildir. Tecer elbette memlekette bir Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nün olmadığını belirttikten sonra adı, fonksiyonu ne olursa olsun, sahte sosyal değerler, sahte ekonomik değerler üzerine kurulan nice kurumlar, şirketler, bir takım menfaat dolapları yok mu diye sorar (2008, s. 131). Mantığın devre dışı kaldığı bir kurum olan Enstitü, Cumhuriyet'in toplumsal projeleri içinde yüzyıllardır geri kalmışlığın sebep olduğu acelecilikle müsaade edilen teşekküllerden biridir. Temelsiz olduğu için kurulduğu gibi hızlıca çökmeye de yatkındır. Bir iradenin sözüyle başlayan yenilik, başka bir iradenin eliyle sona erer. Sonuç olarak SAE'de, Kurumu ziyarete gelen Amerika'lı bir uzman rastgele bir evin telefonunu çevirerek saati öğrendikten sonra böyle bir iş için kocaman bir teşkilat kurulmasının lüzumsuzluğunu da ortaya çıkarır.

Dellaloğlu, Tanpınar ekseninde modernizm tartışması yaptığı kitabında, bu memleketin hiç sekülerleşmediğini, sadece pozitivistleştiğini, modernliğin dahi din gibi yaşandığını söyler (2012, s. 175). Kaldı ki pozitivism de Comte ve takipçileri tarafından "insanlık dini" olarak tasarlanmıştır (Kabakçı, 2014, s. 30). Arslan ise

Türkiye'deki seküler misyoner öncü aydın hareketin bilim diye topluma sunduğu şeyin bilimin kendisi değil ideolojisi olduğunu öne sürer (1995, s. 568). Diğer tüm hakikatleri dışlayarak insanlığa ve topluma dair görüşlerini tek doğru sayan pozitivist ideoloji ile deney ve gözlemi öne çıkararak mantığın ve matematiğin yolundan giden rasyonel bilim anlayışı arasında ayırım yapmak gerekir. Arslan Türkiye'de pozitivist bürokrat aydın kesimin devleti kurtarmak gibi yüce amaç uğruna yerleşik değerlere, dine, hatta toplumun mit ve hurafelerine yönelik saldırılarının aslında toplumun kendisine yapıldığına dikkat çeker (1995, s. 568-569). Pozitivist iman ya da ideoloji toplumsal katmanlara nüfuz edemediği gibi kültür, din ve geleneklerle şekillenen bize özgü iç alemle, modernliği simgeleyen dış alem arasındaki zıtlığı büyütür iki farklı hayat yaratmıştır. Tanpınar modernlik görüntüsündeki yapının, toplumun özünüyle olan yapısal uyumsuzluğunu ifşa eder. Modernliğin kamusal hayatta ve daha da özelde bürokrasideki ilk tezahürü, akla dayalı olmasıdır. Oysa Enstitü'nün kuruluşunda rasyonalite yoktur. Modern bürokrasi liyakat üzerine kuruludur ancak Enstitü'ye işe almada kullanılan usul, kayırmacılıktır. Enstitü gibi bir kurumun iş birliğinin ürünü olması beklenirken, kalabalık grup pek de inanmayarak ancak menfaatleri gereği tek kişinin iradesine tabi olur. Ortak bir sorumluluğun paylaşıldığı bir kurumdan ziyade cemaat nitelikleri gösteren Enstitü, sadece etrafına yani çalışanlarına/müritlerine ulufe, itibar, nimet dağıtarak ayakta kalabilir. Esas son da bu nedenle başlar. Her daim öndere itaat etmektен geri durmayan Enstitü çalışanları ve üyeleri, kendilerini doğrudan ilgilendiren bir mesele ortaya çıkınca itiraz ederler. Halit Ayarcı'nın direktifleriyle Enstitü çalışanlarının ve üyelerin ödeyecekleri bedel karşılığında her birinin yerleşeceği saat biçiminde tasarlanan evlerden oluşan kocaman bir mahalle kurulması planlanır. Çalışanlar ve dernek üyeleri, böyle bir evde oturmak için böyle bir fedakârlığa katlanmayı istemezler. Henüz maket şeklinde bir projeyken tasvip edenler, işler ilerleyince itiraz ederler. Halit Ayarcı, onca övgü, alkış ve desteğin kendisinin insanlara sunduğu yenilik ivmesinden geldiğini sanırken, bir anda hayal kırıklığına uğrar ve sadece projeye değil bütünüyle Enstitü ile bağlantısını keser. Modernlik görüntüsü içindeki büyü bir anda sona erer. Kurumsal bir işleyişi olmayan Enstitü'yü ruhani birliktelik ayakta tutamaz, hayatın realitesinin dayattığı menfaat ilişkisi her şeyi yıkıp geçer.

Sonuç

Bu çalışmada, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın kurmaca dünyasına etki eden “medeniyet değiştirme” olgusu, Auguste Comte'un Batı toplumlarının bilişsel dönüşümünü açıklarken başvurduğu *Üç Hal Yasası*yla ilişkilendirilmiştir. Sosyolojinin kurucu atalarından Comte, geçmişten günümüze toplumların bilişsel olarak teolojik olandan metafiziğe doğru ilerleyerek pozitivist bir evreye ulaştığı fikrinin temsilcidir. Comte gibi ilerlemeci ve determinist olmayan Tanpınar'ın ise yaşadığı çağa Comte'un da dahil olduğu Aydınlanma felsefesi ile Batı medeniyetinin çatısı altından baktığı söylenebilir. Tanpınar, uzun kurmacalarında zihinsel/bilişsel olarak teolojik, metafizik ve pozitivist uğrakları aracılığıyla Türk toplumunu anlatır. Her bir uğrak, daha geniş bir zeminde geçmiş, yaşanan çağ ve gelecek hakkında yeniden düşünmenin aracıdır. Tanpınar, yaşadığı toplumu, çağı ve sorunlarını konuşmak ister. Sık sık şikâyet ettiği konuların başında, kendimiz hakkında düşünememek vardır. İçinde yer aldığı entelektüel camiayı içe/kendimize bakmaya, bize özgü sorunları konuşmaya ve gerçekliği aramaya davet eder. Ancak Türkiye'nin o günkü toplumsal ve siyasal atmosferi içinde, entelektüel camiadan muhatap bulamaz. Zira yaşadığı dönemde teolojik/dogmatik uykunun huzurunda yaşayanlarla, yeni bir din gibi pozitivist dünyaya iman edenler arasında başka bir seçeneğe imkân tanımayan bir kutuplaşma iklimi hüküm sürmektedir. İkisinde de inşa edilen dünyanın bir tablo sabitliğinde zamana karşı direnmesi beklenirken, gözlerin başka bir yere çevrilmesi ve arayışın sürmesi istenmez. Bu anlamda teolojik dünya görüşüyle pozitivist zihniyet arasında benzerlik vardır.

Comtecu felsefe, pozitif evreyi insanlığın ve bilimlerin erişeceği en üst mertebe olarak görmektedir. Bilimsel pozitivism doğa üzerinde güç kazanan sanayi toplumunun ürünüdür. Oysa pozitivism Osmanlı'dan Türkiye toplumuna gelirken daha ziyade siyasal ideolojik bir görünüme bürünmüştür. Batı'dan ithal edilen bilimsel pozitivism, arayışı sonlandırır. Geleneksel olanla modern arasındaki gerilime son veren evre -siyasi bir temsil olarak- Cumhuriyet'le başlatılabilir. Arayışın sona erdiği, geçmişin toptan yok sayıldığı, “hazır doğrular”ın kabulüne dayandığı yeni bir dönemdir. Tanpınar'ın kurmacaları, geçmişe sırt çevirerek yüzünü tamamen Batı'ya dönen modernleşme hamlesinin yüzeysel kaldığı hissini okura sezdirir. Özellikle son dönem romanlarında Cumhuriyet'in kurumsal inşasında etkili olan pozitivist zihniyet, ironik bir dille kaleme alınır. Bu bakımdan Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü* adlı romanı, diğerleri arasında ayrı bir

öneme sahiptir. Hazır doğruların hızlı tatbikiyle meşgul olunan bu yaşantı içinde yenilikçi pozitivist zihniyetin açmazları ortaya çıkar.

Tanpınar'ın inceleme, eleştiri, deneme gibi düz yazıları da kurmaca eserleri de hâlihazırdaki dar bir okur grubuyla dost çevresi tarafından da yankı bulmaz. Dogmatik uykuyla hazır doğrulardan ibaret reçetelerin dışında bir yol arayan Tanpınar yalnızlaşır. Hakikat arayışını, hikâye ve romanlardaki karakterler vasıtasıyla yakın ve uzak gelecekteki okurlarıyla konuşarak sürdürür. Tanpınar'a göre her türlü bilgi/malzeme artık önümüzdedir. Yapılması gereken önümüzde duran hayata bakmak, onu anlamaya çalışmaktır. Toplum ve siyaset kurumunu inşa eden kurucu önderlerin, egemenlerin, bürokratların, aydınların ve bu düzen içinde var olmaya çalışan halkın tüm çelişkileriyle birlikte geçirdiği zihinsel/bilişsel dönüşümü anlamak için, Tanpınar'ın eserleri iyi bir başlangıçtır.

Kaynakça

- Arslan H. (1995). Pozitivizm. S. Şen (Haz.). *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu* içinde (s. 541-584). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Berksoy, B. (2006). *Bir Entelektüel Olarak Ahmet Hamdi Tanpınar*. Doğu Batı Dergisi, 37, 11-131.
- Comte, A. (2019). *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*. (E. Ataçay, Çev.). Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
- Dellaloğlu, B. F. (2012). *Ahmet Hamdi Tanpınar Modernleşmenin Zihniyet Dünyası Bir Tanpınar Fetişizmi*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Kabakçı, E. (2008). Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Türk Sosyolojisine Etkisi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(11), 41- 60.
- Kabakçı E. (2014). Bir Yeniden Yorumlama Örneği: Ahmet Rıza'nın 'Pozitivizmi'. *Sosyoloji Dergisi*, 28, 27-58.
- Kaplan M. (2008). Saatleri Ayarlama Enstitüsü. A. Uçman ve H. İnci (Haz.) *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 109-112). İstanbul: 3 F Yayınevi.
- Korlaelçi, M. (2009). Pozitivist Düşüncenin İthali. T. Bora ve M. Gültekingil (Editörler). *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi- Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce* içinde (s. 214-222). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kundera, M. (2019). *Roman Sanatı*. (A. Bora, Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Moran B. (2009). *Türk Romanına Eleştirel Bakış I- Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oğuzertem, S. (2008). Hasta Saatler, Bozuk Sıhhatler: Enstitü Soruna Babasız Bir Yaklaşım. A. Uçman ve H. İnci (Haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 460-478). İstanbul: 3 F Yayınevi.
- Özlem, D. (2007). Türkiye'de Pozitivizm ve Siyaset. T. Bora ve M. Gültekingil (Editörler). *Modernleşme ve Batıcılık- Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce* içinde C. 3, (s. 452-464). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, O. (2008). Tanpınar'ın Bitmemiş Romanı: Aydaki Kadın. A. Uçman ve H. İnci (Haz.). *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (s. 382-384). İstanbul: 3 F Yayınevi.
- Şahin, İ. (2012). *Haz ve Günah, Bir Ahmet Hamdi Tanpınar Yorumu*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2000). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2002). *Mücevherlerin Sırrı: Derlenmemiş Yazılar, Anket ve Röportajlar*. İ. Dirin vd. (Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2005a). *Mahur Beste*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2005b). *Sahnenin Dışındakiler*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2017a). *Huzur*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2017b). *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2018a). "Acıbadem'deki Köşk" *Hikâyeler* içinde, (s. 225-237). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2018b). *Aydaki Kadın*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2020). *Yaşadığım Gibi*. B. Emil (Haz.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Teber, S. (2014). *Tutunamayanların Politik Psikolojisi*, İstanbul: Okuyanlar Yayınları.
- Tecer, A. K. (2008). Saatleri Ayarlama Enstitüsü, A. Uçman ve H. İnci (Haz.) *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde, (s. 129-131). İstanbul: 3 F Yayınevi.

Summary

Ahmet Hamdi Tanpınar's stories and novels are among the classics of Turkish literature. Tanpınar is generally of interest to literature researchers, and interpreted within the dichotomy of East and West. The crisis of civilization change, which Tanpınar frequently

mentions in his fictional and non-fictional works, points to a much deeper situation than the East-West or tradition-modernity conflict. The crisis of civilization change is related to the mental/cognitive transformation of societies. In all of Tanpınar's novels, there are mental/cognitive thresholds of blockage, termination, crisis and change, and even, in his own words, "change of civilization". In this context, it can be claimed that the theme in all his long fictions since his first novel, *Mahur Beste*, moves from the magical theological world to awakening a new life dominates reality.

This study discusses the paradigm that directs Tanpınar's fictional world by associating it with the Law of Three Stages developed by Auguste Comte to explain the cognitive transformation of Western societies. Comte, one of the founding fathers of sociology, is the representative of the idea that societies have reached a positivist stage by cognitively moving from a theological stage through a metaphysical stage from past to present. Although Tanpınar is not progressive and determinist like Comte, he still looks at the era he lived through the eyes of the Enlightenment philosophy and Western civilization, in which Comte was also included.

The study argues that the worlds in Tanpınar's fiction correspond to three cognitive stages, close to the Comteian construction of modernity. The first is the talismanic, fabulous theological world, namely the classical Ottoman culture and civilization. It is an introverted life that rotates on its axis. This magical world, where reality and imagination are intertwined, is reflected in Tanpınar's novels in the imagination of children. For example, Istanbul before the occupation by the Allied in *Sahnenin Dışındakiler* and Mümtaz's childhood spent in Antalya before the murder of his father in *Huzur* represent this period. Comteian thought considers the theological stage as a cognitively weak period in which humanity can explain the world through supernatural beings. This approach is also included in Tanpınar's narratives. There are stories of immature personalities chasing "impossible things" in the life of the past, which is not remembered with nostalgic longing. Although the funny situations sometimes amuse readers, the inability of the dreamy childhood in the theological world to cope with the problems is revealed in the whole fiction. The exit from the Comteian theological stage was painful for the Western civilization and it spreads over a long period of time through the functioning of the cultural and economic dynamics of the society. The period between the early Renaissance and the 19th century is the process of disengagement from supernatural forces, God and church doctrines in Western societies. The theological narrative, which remains insufficient to explain human, nature and the universe, gives place to the language of principles that internalize irregular things. The disengagement with the theological world from the Ottoman Empire to the Turkish Republic reflected in Tanpınar's fiction was a great shock. The awakening in the Ottoman Empire started from the top after the shocks of the defeats in the wars. For example, this awakening takes place with World War I in *Sahnenin Dışındakiler* and *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*. The metaphysical stage is the beginning of a (restless) search and a kind of awakening. It requires thinking about the past, the present and the future together. On the other hand, it takes some nerve to look at oneself from the outside on an individual and social level. In this context, it is possible to divide the characters in Tanpınar's novels into two groups: those who embrace life to the full despite everything, and those who wake up from their dogmatic slumber and look at themselves and their surroundings from the outside. Many people in Tanpınar's fictional world are in the first group. Those in the second group are the intellectuals and few in number. The intellectuals who will struggle in this duality throughout their lives are also those who try to understand themselves and the era they live in. The metaphysical quest still involves a struggle in which the old and the new walk side by side.

The beginning of the last stage can be accepted as the establishment of the Republic, which put an end to the tension between the traditional and the modern. The positivist phase, which developed differently from its course in Western civilization, is based on the acceptance of "ready-made truths". The choice to change civilization has been resolutely confirmed with the proclamation of the Republic. Tanpınar's texts make readers understand that the modernization effort that turns its back on the past and turns its face completely to the West remains superficial. The positivist mentality, which is influential in the

institutional construction of the Republic, especially in his recent novels, is written in an ironic language. In this respect, Tanpınar's novel, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, has a special importance among others. In this life, which is busy with the quick application of ready-made truths, the dilemmas of the innovative positivist mentality emerge. Comteian philosophy regards the positive stage as the highest level that humanity and sciences can reach. Scientific positivism is the product of industrial society that has gained power over nature. However, positivism takes the form of political ideology from the Ottoman Empire to Turkish society. Scientific positivism imported from the West ends the search. The new era after the establishment of the Republican institutions puts an end to the conflict between the past and the present, the traditional and the modern. The social project that starts with the Republic also indicates that the (metaphysical) search has come to an end.

In his long fictions, Tanpınar describes Turkish society through theological, metaphysical and positivist stages mentally/cognitively. Each stage is a means of rethinking the past, the present and the future on a broader basis. In Tanpınar's words, all kinds of information/material are now accessible. What needs to be done is to look at the life in front of us and try to understand it. Tanpınar's works are a good start to understand the founding leaders, bureaucrats of the political order, and the cognitive transformation of people who tried to exist in this order, together with all their contradictions. This study draws attention to the relationship between poetics and politics by making a socio-political analysis through Tanpınar's fictional works.